

ΧΕΓΚΕΛ (1770-1831)

(Από το βιβλίο "Η Θεολογία της Επιστήμης" ©2000 του Κ. Γ. Νικολουδάκη)

Ο Φιλόσοφος, ο οποίος 20+ αιώνες μετά τον Ηράκλειτο, έβαλε θεαματικά στο επίκεντρο της φιλοσοφικής σκέψης τη σχέση της αλλαγής με την ουσία και με τα πράγματα, ο οποίος διέλυσε μια από τις μεγαλύτερες αυταπάτες ιδιαίτερα στο Δυτικό κόσμο για τη σχέση των υλικών σωμάτων με τη σταθερότητα, ο οποίος έδειξε πως γίνεται λογικά τα επιμέρους πράγματα να μην και τόσο πραγματικά όπως νομίζουμε και πως οι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων και οι μεταβολές αποτελούν επίσης απαραίτητα (ουσιαστικά) στοιχεία μιας πραγματικότητας, που η ίδια υπάρχει "αρνούμενη" τον εαυτό της.

Από τις πιο εξελιγμένες πανθειστικές θεωρίες, οι οποίες προσέγγισαν στην ουδέτερη λύση, είναι του Σπινόζα και περισσότερο του Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), από τη **διαλεκτική μέθοδο** του οποίου παρακινήθηκαν και εμπνεύστηκαν οι νεότεροι υλιστές φιλόσοφοι και από τους πρώτους οι Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη μεγαλοφυΐα στο μεγαλύτερο αριθμό των φιλοσόφων όλων των κατευθύνσεων. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πρωτοτυπία των έργων τους, ακόμα και στα συγγενικά της ίδιας σχετικά κατεύθυνσης. Ότι υπήρξαν φιλόσοφοι, οι οποίοι κατάλαβαν γενικά ποια είναι η πραγματικότητα και έλυσαν σημαντικά προβλήματα. Αυτοί που προσέγγισαν περισσότερο στις απαντήσεις, τουλάχιστον για τα **βασικά ζητήματα της αρχής των πραγμάτων, της ουσίας τους, της ουσίας της ύλης, της σχέσης ανάμεσα στην ύλη και τις σύνθετες ποιότητες, της σχέσης ανάμεσα στη ζωή, τη νόηση και την πραγματικότητα, ταυτόχρονα με την πιο προσεκτική και συνεπή διατύπωση της θεωρίας τους**, είναι ο Σπινόζα και ο Χέγκελ. Ποτέ ο άνθρωπος δεν έφθασε τόσο κοντά στη λύση του προβλήματος όσο στη Λογική του τελευταίου και από τότε απλώθηκε ένα σκοτάδι και μία φοβερή σύγχυση, την οποία τροφοδοτούν οι επιστημονικές ανακαλύψεις της νεότερης φυσικής. Εδώ, επαναλαμβάνουμε γενικά την εκτίμηση για τη μεγάλη

προσφορά της φιλοσοφικής σκέψης του Χέγκελ και μάλλον επαυξάνουμε, αν αναγνωρίσουμε ότι η φιλοσοφική σκέψη του επέτυχε μερικές λύσεις σε ορισμένα από τα αιώνια προβλήματα της επιστημονικής έρευνας της φύσης και πλησίασε πολύ κοντά σε αυτές. Αυτή η εκτίμηση και η διάκριση της φιλοσοφικής σκέψης του Χέγκελ, όπως εκφράζεται εδώ, δεν καλύπτει την κοινή διαπίστωση για την ασάφεια στη σκέψη του και για τη δυσκολία να καταλάβουμε τις προτάσεις του, την οποία συναντάει ακόμα και ο πιο εξοικειωμένος με την ιστορία της Φιλοσοφίας.

Η Λογική του Χέγκελ είναι ένας εύστοχος εξελικτικός προσδιορισμός της έννοιας του Θεού με παραγωγικό τρόπο από τις πιο αφηρημένες και γενικές έννοιες, χωρίς τις παρεμβολές της εμπειρικής γνώσης των εξωτερικών, περιστασιακών και επιμέρους πραγμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι μετά από τέτοιον παραγωγικό τρόπο -αν και με μία δόση αυταρχισμού- η έννοιά του προσδιορίστηκε με τα βασικά γνωρίσματά του, τα οποία, εκτός από την αυτοτέλεια, τη συνολικότητα, την ενότητα, είναι η σταθερότητα της συνολικής ποιότητάς του, ο αυτο-προσδιορισμός του, η αμεσότητά του, η σχετική εμμεσότητά του και **η έννοια σαν ουσία του**. Αλλά, ο Χέγκελ προσέγγισε στην έννοια του Θεού μέσα από μία δυσνόητη θεωρητική εξέλιξη των πιο γενικών εννοιών και σε θεωρητικές στιγμές που δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, για να μην την ορίσει άμεσα και αβάσιμα σαν πρώτη αλήθεια -όπως διαπίστωσε και ο ίδιος*. Έτσι, περιόρισε την αλήθεια και τη συνέπεια στις σχέσεις των αφηρημένων εννοιών, με λίγη περιφρόνηση στην παρατήρηση της φύσης. Έτσι παραδόξως, ενώ ο Χέγκελ προσδιόρισε την έννοια του Θεού τελειότερα από το Σπινόζα, ενώ αναγνώρισε τις δυνατότητες των γενικών εννοιών να περιγράψουν αξιόπιστα την κοινή πραγματικότητα, την ατέλεια των αισθήσεων και δόξασε το λόγο, ενώ ξεπέρασε τις αντιδραστικές και υπερβολικές αντιπαραθέσεις που δημιούργησαν οι θεωρίες των φιλοσόφων, **δεν απόδειξε την ύπαρξη του Θεού με αυτή τη προσδιορισμένη έννοια, ούτε πως πρέπει να είναι τέτοια η ποιότητά του στην πραγματικότητα.**

Για να γνωρίσετε τη σκέψη του ΧΕΓΚΕΛ
από τον R. GARAUDY

(Μετάφραση: Ντίνος Γαρουφαλιάς, έκδοση "Άπειρον", σελ. 50 - 56)

Η διαλεκτική είναι μια λογική της διαμάχης. Τα πράγματα, βάζοντας περιορισμούς το ένα στ' άλλο, βάζοντας όρια στην αντίστοιχη εξέλιξή τους, βρίσκονται αντιμέτωπα, δηλαδή σε ανταγωνιστική σχέση. Το "υποχρεωτικό είναι" κάθε ουσίας (και ο Χέγκελ θυμίζει πως μια πέτρα ή ένα φυτό, όπως κι ένα πνεύμα, "ξεπερνάν κι αυτά το όριό" τους), (Λογική, I, σελ. 135), απλώνεται βασικά μέχρι το άπειρο. Κάθε πεπερασμένη πραγματικότητα βρίσκεται έτσι περιορισμένη ή μάλλον φυλακισμένη στα σύνορά της από μίαν άλλη πραγματικότητα, απ' όλες τις άλλες πραγματικότητες που την εμποδίζουν να γίνει το Παν.

Η διαλεκτική είναι μια λογική της κίνησης. Η αληθινή αφετηρία της Λογικής του Χέγκελ δεν είναι η έννοια του είναι αλλά του γίνεσθαι, πρώτη συγκεκριμένη και αληθινή ολότητα, της οποίας η Ύπαρξη και η Ανυπαρξία είναι δυο αφηρημένες και αντιφατικές στιγμές.

Η κίνηση είναι το συνακόλουθο πόρισμα της οικουμενικής αλληλεξάρτησης. Αν όλα στέκουν, όλα κινούνται. Η μακρόχρονη ανασκευή των αποριών του Ζήνωνα του Ελεάτη οδηγεί σ' αυτή τη βασική ιδέα πως μπορούμε να προσδιορίσουμε την ακινησία ξεκινώντας απ' την κίνηση και όχι το αντίθετο. Γιατί μόνο η κίνηση είναι κάτι το αληθινό, ενώ η ακινησία είναι κάτι το αφηρημένο. Όλες οι επιστήμες, με την ανάπτυξή τους, μετά το Χέγκελ, επιβεβαίωσαν αυτή την άποψη. Αν μπορούσαμε να δούμε σε μερικές στιγμές εκατοντάδες χιλιετηρίδες, θα βλέπαμε τα βουνά ν' ανυψώνονται και να γκρεμίζονται σαν κύματα της θάλασσας. Μόνο η χονδροειδής μου όραση δεν μου επιτρέπει να δω πέρ' απ' την απατηλή ακινησία του τραπεζιού μου το μυρμήγκιασμα των ατόμων που το αποτελούν.

Η κίνηση, ακόμα κι η πιο στοιχειώδης, η απλή μηχανική κίνηση, η μετακίνηση μέσα στο χώρο, είναι μια ζωντανή αντίφαση: προϋποθέτει πως σε μίαν ίδια στιγμή ένα σώμα βρίσκεται σ' ένα μέρος και ταυτόχρονα δε βρίσκεται σ' αυτό το μέρος. Το να υποστηρίξουμε πως βρίσκεται εκεί διαδοχικά, θα ήταν ψέμα: θα ήταν σα να περιγράφαμε το αποτέλεσμα της κίνησης και όχι την ίδια την κίνηση, θα μεταμορφώναμε την κίνηση σ' ένα άθροισμα ακινησιών, θα αποκλείαμε δηλαδή τη δυνατότητα ύπαρξης της ίδιας της κίνησης. Οι Ελεάτες είχαν δίκιο που καταδίκασαν αυτή την αντίφαση, αλλά είχαν άδικο που συμπέραναν πως έπρεπε να αρνηθούν την κίνηση επειδή δεν θέλησαν ν' αναγνωρίσουν την αντίφαση που υπήρχε στην καρδιά της ίδιας της πραγματικότητας.

Ο Χέγκελ, στις τελευταίες σελίδες της Λογικής του, διατυπώνει αυτό το νόμο σ' όλη του τη γενικότητα:

" Η αρνητικότητα (...) είναι η εσωτερική πηγή κάθε δραστηριότητας, κάθε αυθόρμητης, ζωντανής και πνευματικής κίνησης ". (Λογική, II, σελ. 563)

Δεν είναι μια εξωτερική δύναμη που μεταμορφώνει το πεπερασμένο σε άπειρο, αλλά η ίδια του η φύση: το πεπερασμένο, από τη φύση του, τείνει να ξεπεράσει τον εαυτό του, ν' αρνηθεί την άρνησή του και να γίνει άπειρο.

Η ιδέα της οργανικής ολότητας κι η ιδέα του άπειρου παίζουν ένα σημαντικό ρόλο εδώ. Κάθε πεπερασμένη πραγματικότητα, σ' όποιο είδος κι αν ανήκει -ο Χέγκελ δίνει διαδοχικά το παράδειγμα της πέτρας,

του φυτού και της σκέψης- διαθέτει ύπαρξη και νόημα μόνο σε σχέση με το παν. Τα πεπερασμένα πράγματα μεταμορφώνονται, περνούν, εξαφανίζονται, από την πέτρα που οξειδώνεται, θρύβεται, διαλύεται, το φυτό ή το ζώο που τρέφονται από έμβρυα, ενηλικιώνονται, πεθαίνουν κι αποσυντίθενται, μέχρι το πνεύμα που αντιλαμβάνεται, με πόνο, την άρνηση που κάθε ον έχει μέσα του, που το κατακρεουργεί και το υποχρεώνει να ξεπεράσει τον εαυτό του. (...)

Ο τελικός σκοπός των πραγμάτων είναι ακριβώς αυτή η κίνηση που έχουν μέσα τους, αυτή η τάση, γεννημένη απ' την αντίφαση που ενυπάρχει μέσα στην πεπερασμένη τους πραγματικότητα, που τα οδηγεί πέρ' απ' τον ίδιο τους τον εαυτό, προς το άπειρο. Διότι η ορθολογιστική οικοδόμηση του Χέγκελ προχωράει από άρνηση σε άρνηση, και μας εξυψώνει απ' το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, απ' το συμπτωματικό στο αναγκαίο, απ' το πεπερασμένο στο άπειρο, με μια κίνηση στη διάρκεια της οποίας κάθε όρος περιέχει όλες τις προηγούμενες στιγμές μέχρι να φτάσουμε σ' ένα σύστημα εννοιών που ταυτίζονται με το αληθινό στο σύνολό του, ή, αν προτιμάμε, με το Θεό. Αυτή η οικοδόμηση προσφέρει κατά κάποιον τρόπο στα όντα μίαν ιεραρχία κατά βαθμούς τελειότητας, λογικότητας ή πραγματικότητας.

Το σύνολο του συστήματος εμποτίζεται έτσι με σκοπιμότητα, ζωογονείται από μια εσωτερική σκοπιμότητα, τη σκοπιμότητα της υποκειμενικής ουσίας, που είναι ταυτόχρονα γνώση και θέληση. (...)

Το πνεύμα αναγνωρίζει τον εαυτό του στα πράγματα αφού το ίδιο τα δημιούργησε. Το πνεύμα απαρνήθηκε τη μοναξιά του, αλλοτριώθηκε μέσα στο αντικείμενο, και το αντικείμενο έχασε την αδρανή και αφηρημένη του οικουμενικότητα. Έτσι, το σχίσμα ξεπερνιέται μ' αυτό το διπλό θάνατο: του αγνού υποκειμένου που υπάρχει για τον εαυτό του, και του Εαυτού του υποκειμένου χωρίς ζωή. Η απόλυτη γνώση μπορεί να γεννηθεί.

" Το πράγμα είναι εγώ" (Φαινομενολογία του Πνεύματος, II, σελ. 296), η συνείδηση " ανακαλύπτει τον κόσμο σαν ιδιοκτησία της (idem, II, σελ. 306) (...)

Το πέρασμα της Λογικής απ' την καντιανή στην εγελιανή αντίληψη σημαδεύει το πέρασμα απ' τον υποκειμενικό ιδεαλισμό στον αντικειμενικό. Για τον υποκειμενικό ιδεαλισμό του Καντ, η σκέψη είναι νομοθέτης του αναγνωρίσιμου κόσμου. Για τον αντικειμενικό ιδεαλισμό του Χέγκελ, η σκέψη είναι δημιουργός του αληθινού κόσμου.

(...)

Το τέρμα της Φαινομενολογίας του Πνεύματος: η ταυτότητα του είναι και της σκέψης, χρησιμεύει σαν αφετηρία για τη Λογική, μολονότι στην αρχή της Λογικής το είναι αναφέρεται στο αγνό (αφηρημένο) ον (...)

Η Λογική, η Φύση και το Πνεύμα κάνουν ένα: πρόκειται για στιγμές ενός ίδιου διαλεκτικού συνόλου, όπως το υπογραμμίζουν οι τρεις τελευταίες παράγραφοι της Εγκυκλοπαίδειας (Παρ. 575, 576, 577) (...) Αυτές οι "στιγμές", των οποίων η ενότητα δια φαίνεται στη Νόηση (...) Η κυρίαρχη ιδέα του Χέγκελ δεν είναι καθόλου μυστηριώδης: η ταυτότητα του είναι και της σκέψης, είναι η επιβεβαίωση της ορθολογικότητας του πραγματικού, της τέλει ορθολογικής διαφάνειας της πραγματικότητας στη σκέψη. (153, 154)

ΜΕΡΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

(Από το φιλοσοφικό έργο " Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ"

εκδόσεις Αναγνωστίδη)

" Η Ιδέα, του Χέγκελ, είναι το Α π ό λ υ τ ο του Σέλλιγγ' είναι η Α ρ χή και ο τελικός σκοπός των όντων. Είναι το Έ ν α, που περικλείνει το Π α ν. Είναι το αρχέτυπο όλων των όντων. Είναι η ιδέα που κλείνει στους κόλπους της όλες τις Ιδέες, τις Έννοιες και τις Υπάρξεις, ακόμα και την έννοια, ακόμα και την ύπαρξη του Θεού. Βρίσκεται πέρα απ' το Χώρο και το Χρόνο, που, κι αυτούς, τους περικλείνει μέσα της.

Η Ι δ έ α, είναι, επίσης, η "Δρώσα Αρχή" είναι η δύναμη που κινεί τα πάντα. Αυτή η δύναμη, που υπάρχει μέσα στην Ιδέα, σαν συστατικό της στοιχείο από ανέκαθεν, εκδηλώνεται σαν Ν ό η σ η, παίρνει τη μορφή της νοητικής λειτουργίας. Η Νόηση, λοιπόν, δεν είναι παρά ο πρώτος, ο πιο γενικός προσδιορισμός της Ι δ έ α ς. Μέσα στο χώρο της Νόησης, η Ιδέα, μας παρουσιάζεται, αρχικά, με τη μορφή του "Καθαρού Είναι", με τη μορφή δηλαδή της πιο αφηρημένης έννοιας, μιας έννοιας άδεια από κάθε περιεχόμενο, χωρίς ιδιότητες, χωρίς προσδιορισμούς.

Η Ι δ έ α, με την κίνησή της, τη Νόηση, αποκαλύπτει τον εαυτό της, το περιεχόμενό της. Ο κόσμος -ο κόσμος ο υλικός και ο πνευματικός- δεν είναι τίποτ' άλλο παρά οι συγκεκριμένες μορφές, που παίρνει αυτό το περιεχόμενο. Όλος ο κόσμος -το Π α ν- είναι "στιγμές" στην εξελικτική πορεία της Ιδέας' είναι οι μορφές με τις οποίες μας παρουσιάζεται το Έ ν α, η Ιδέα. " (ΧΧVIII)

" Αλλά εάν είναι ορθό να πούμε (και θα είναι πράγματι ορθό) ότι η σκέψη συνιστά τη διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στο ζώο, αυτό συμβαίνει γιατί είναι το προϊόν της σκέψης που ο άνθρωπος είναι άνθρωπος, κι απ' αυτό και μόνο". 34

" Παρμένο κατηγορηματικά και τιθέμενο πλάϊ από το μερικό, το γενικό γίνεται το ίδιο κάτι το μερικό". 54

" Οι κατηγορίες αυτές, ενότητα, αίτιο, αποτέλεσμα κλπ. ανήκουν βέβαια στη νόηση. Αν από δυο γεγονότα, που αντιλαμβανόμαστε, το μεν ένα είναι το αίτιο, το δε άλλο το αποτέλεσμα, τούτο, η αιτιώδης σχέση δεν πέφτει στην αντίληψη, αλλά συλλαμβάνεται μόνον απ' τη νόηση. Από αυτό όμως δεν έπεται, πως οι κατηγορίες είναι διορισμοί μόνον δικοί μας και ότι δεν είναι και διορισμοί των αντικειμένων. Κι' όμως έτσι τους θεωρεί ο Καντ... " 80

" Η αληθινή όμως και θετική σημασία των αντινομιών συνίσταται γενικά σε τούτο, ότι κάθε πραγματικό ον περιέχει ενάντιους διορισμούς και κατά συνέπεια το να ξέρει κανείς δεν είναι τίποτε άλλο παρά να έχει τη συνείδηση του αντικειμένου τούτου σαν ενότητας ενάντιων διορισμών". 85

" Έχει ύψιστη σπουδαιότητα το να συλλάβουμε και να καταλάβουμε όπως πρέπει τη διαλεκτική. Αυτή στην πραγματικότητα είναι η αρχή κάθε κίνησης, ζωής και ενέργειας, όπως είναι η ψυχή κάθε επιστημονικής γνώσης. Το πεπερασμένο δεν περιορίζεται μόνον από τα εξωτερικά πράγματα, αλλά αναιρεί τον εαυτό του και πηγαίνει στο αντίθετο αυτού. Έτσι η ζωή φέρνει μέσα της το σπέρμα του θανάτου. Δεν πρέπει όμως η διαλεκτική να συγχέεται με τη σοφιστική..." 110

" Η αλήθεια λοιπόν του Είναι όπως και του Μηδενός είναι η Ενότητα και των δύο. Η ενότητα αυτή είναι το Γίγνεσθαι." 119

" Στο Γίγνεσθαι το Είναι, σαν ένα με το μηδέν, και το μηδέν σαν ένα με το Είναι, είναι μόνον στιγμές εξαφανιζόμενες. Με την αντίφαση, που περιέχει το Γίγνεσθαι, βυθίζεται στην ενότητα στην οποία το Είναι και το μηδέν υπάρχουν σαν ανηρημένα. (...) το Γίγνεσθαι είναι η ενότητα του Είναι και του μηδενός, όχι το γίγνεσθαι αυτών, αλλά άλλου όρου μάλλον συγκεκριμένου, του οποίου το γίγνεσθαι είναι στιγμή ή διορισμός υποταγής...". 124-125

" Η συνεχής ποσότητα όμως είναι και διακεκριμένη, γιατί είναι μόνον συνέχεια των πολλών, και η διακεκριμένη είναι και συνεχής...

" 139

" Η αντινομία του χώρου, του χρόνου ή της ύλης, σχετικά προς το επ' άπειρον διαιρετό ή προς το αδιαίρετο αυτών, δεν είναι άλλο τίποτα παρά να βάλουμε την ποιότητα άλλοτε μεν σαν συνεχή, άλλοτε δε σαν διακεκριμένη". 140

" Στην έννοια του κύκλου εμπεριέχονται σαν χαρακτηριστικά επίσης ουσιώδη το κέντρο και η περιφέρεια, και όμως περιφέρεια και κέντρον είναι αντίθετα και αντιφατικά προς άλλα". 157

" Η ταυτότητα και η διαφορά αποτελούν μια και την αυτήν έννοια και αμφοότερες αχώριστες συνυπάρχουν σε ένα και τον αυτόν όρο. Η αρχή του αποκλειόμενου τρίτου είναι η ενότητα αυτή... ". 159

" Η αντίφαση είναι η ανάπτυξη της άρνησης, που εμπεριέχεται στην ταυτότητα και δια της Ετερότητας μεταβαίνει στην αντίθεση ". 161

" Η μηχανική σχέση στην επιπόλαια μορφή αυτής συνίσταται γενικά σε τούτο, ότι τα μέρη είναι σαν ανεξάρτητα από άλλα και από το όλον". 171

" Εάν το Είναι ονομασθεί ατελές ή στιγμή της Έννοιας, τότε η Έννοια θα είναι το τέλειον. Αλλά δεν είναι τέλειον εάν δεν αναπτύσσεται από το ατελές, γιατί είναι στην ουσία η άρση αυτής της προϋπόθεσης..." 187

" Ελευθερία που δεν έχει καμιά ανάγκη και καθαρή ανάγκη χωρίς ελευθερία είναι διορισμός αφηρημένος και επομένως ψεύτικος". 249

" Η ενέργεια της διάνοιας συνίσταται κυρίως στο να δίδει την μορφή του καθολικού στο περιεχόμενό της' αλλά καθολικόν σαν τέτοιο είναι αφηρημένο και αντίθετο προς το μερικόν, επομένως είναι κι' αυτό μερικόν. Η διάνοια που προβαίνει με αφαίρεση και διαίρεση, γίνεται πεισματάρα και μονομερής, αλλά έχει την αξία και τα δίκαιά της στην θεωρία και στην πράξη" . 256

" Ο σκεπτικισμός δεν διδάσκει την αμφιβολία αλλά είναι μάλλον διδασκαλία που έχει την βεβαιότητα του αντικειμένου της, δηλαδή της ανεπάρκειας κάθε πεπερασμένου. Αυτός που αμφιβάλλει ελπίζει ότι η αμφιβολία του θα μπορέσει να βρει λύση και ότι ανάμεσα στους διορισμούς που ταλαντεύεται, υπάρχει ίσως ένας στον οποίο θα βρει στήριγμα στερεό και ακλόνητο. Ο καθαυτό όμως σκεπτικισμός είναι

όλο άρνηση... " 258

" Το αληθινό άπειρον συνίσταται στο να μένει κάτι εν εαυτώ στο άλλο εαυτού ή εκφρασμένο σε κίνηση, να φθάνει εαυτό στο άλλο εαυτού. Έχει μεγάλη σημασία το να συλλάβουμε καλώς την έννοια της αληθινής απειρίας. Όταν γίνεται λόγος για την απειρία του χρόνου και του χώρου, συνήθως εννοείται η ψεύτικη απειρία, και προσθέτεται ότι ο νους μας πρέπει να υποκύψει θεωρώντας αυτή την απειρία. Και πραγματικά υποκύπτει, όχι όμως για το ύψος του αντικειμένου, αλλά γιατί είναι ανιαρό και βυθίζεται κανείς στην θεωρία μιας τέτοιας επ' άπειρον προόδου, που αυτή μόνον αναπαράγει ακατάπαυστα το ίδιο πράγμα ". 262

" Όταν γίνεται λόγος για το έ ν α, παρουσιάζεται συνήθως στο πνεύμα η νόηση των πολλών κι εδώ ρωτάμε: από πού έρχονται τα πολλά; Η παράσταση δεν δίνει καμιά απάντηση, γιατί θεωρεί τα πολλά σαν υπάρχοντα άμεσα και το ένα που έχει αξία μόνον ανάμεσα στα πολλά. Αντίθετα, σύμφωνα με την έννοια το ένα είναι η προϋπόθεση των πολλών και η νόηση του ενός περιέχει αυτό, ότι το ένα θέτει τον εαυτό του σαν πολλά ". 263

" Έτσι η ποσότητα είναι διορισμός μεταβλητός γενικά, αλλά έτσι που το πράγμα μένει πάντα αυτό που είναι. Ας σημειωθεί όμως ότι το έργο της φιλοσοφίας δεν είναι να δίνει ορισμούς απλώς ακριβείς και αρεστούς στην παραστατική συνείδηση, αλλά ορισμούς αποδεδειγμένους, των οποίων το περιεχόμενο δεν είναι απλώς δοσμένον και που το βρίσκουμε μπροστά μας, αλλά στηρίζεται πάνω στην ελεύθερη νόηση και έχει μέσα του τον λόγον του' άλλωστε, όταν η ποσότητα λαμβάνεται αμέσως απ' τη παράσταση και δεν τίθεται απ' την καθολική νόηση, συμβαίνει πολύ εύκολα να μεγαλώνουμε υπέρμετρα την αξία της και να την κάνουμε απόλυτη κατηγορία.

Αυτό συμβαίνει όταν δεν θέλουμε να παραδεχθούμε σαν ακριβείς επιστήμες παρά μόνον τις επιστήμες των οποίων το αντικείμενο μπορεί να υποβληθεί στον μαθηματικό υπολογισμό. Θα ήμασταν αληθινά άθλιοι, αν θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε την γνώση αντικειμένων, όπως είναι η ελευθερία, το δίκαιο, η ηθική και αυτός ο Θεός, για τον λόγο ότι δεν μπορούμε να τα μετρήσουμε ή να τα υπολογίσουμε, ή αν θάπρεπε ν' αρκούμεθα στην αδιόριστη παράστασή τους και ν' αφήνουμε στην αυθαιρεσία του καθενός να εννοεί όπως αυτός θέλει την ειδική και διορισμένη φύση τους ". 266

" Αντί για την αρχή του αποκλειόμενου τρίτου, που είναι η αρχή της αφηρημένης διάνοιας, έπρεπε να μπει η αρχή: Κάθε πράγμα είναι αντίθετον. Πραγματικά τίποτε δεν υπάρχει ούτε στον ουρανό ούτε

στη γη, ούτε στον κόσμο του πνεύματος ούτε στον κόσμο της φύσης, στο οποίο μπορεί να εφαρμοσθεί το: ή τούτο ή εκείνο της διάνοιας. Κάθε ον είναι ον συγκεκριμένο, και επομένως περιέχει τη διαφορά και την αντίθεση... Εκείνο που κινεί τον κόσμο είναι η αντίφαση και είναι γελοίο να λέμε ότι αυτή είναι αδιανόητη". 278

" Θέλουμε να βλέπουμε τα πράγματα κατά δύο τρόπους: 1ον) στην αμεσότητά τους και 2ον) στο λόγο τους, στον οποίο δεν είναι πια άμεσα. Και τέτοιος είναι ο νόμος της νόησης, ο γνωστός σαν αρχή του αποχρώντος λόγου, με τον οποίο δηλώνεται ρητά ότι τα πράγματα πρέπει να θεωρούνται σαν έ μ μ ε σ α. (...)

Αλλά ο λόγος δεν είναι απλά κάτι και μόνο αυτό, αλλά περιέχει και τη διαφορά, και επομένως μπορούν να αποδοθούν πολλοί λόγοι σε ένα και το αυτό περιεχόμενο. Και η διαφορά αυτή των λόγων μπορεί σύμφωνα με την έννοια της διαφοράς να προβεί μέχρι την αντίθεση κάτω από μορφή λόγων υ π έ ρ και κ α τ ά του αυτού περιεχομένου". 279-280

" Όταν η διάνοια διατηρεί το εσωτερικό και το εξωτερικό στο χωρισμό τους, αυτά είναι δυο εξίσου κενές μορφές. Είναι επομένως σπουδαιότατο να συλλάβουμε ορθά την αναφορά αυτή του εσωτερικού και εξωτερικού και να φυλαγόμαστε από την πλάνη να πιστεύουμε, ότι το πρώτον είναι το ουσιώδες, και αντίθετα το δεύτερο το επουσιώδες και αδιάφορον". 291

" Ο Θεός όμως είναι μεν η ανάγκη, η απόλυτη πραγματικότητα, αλλά είναι και πρόσωπο. Στο σημείο δε τούτο δεν υψώθηκε ο Σπινόζα. Δεν υψώθηκε στην αληθινή έννοια του Θεού, που αποτελεί το περιεχόμενο της Χριστιανικής θρησκευτικής συνείδησης. Απ' αυτό όμως δεν έπεται ότι ο Σπινόζα είναι άθεος, διαφορετικά θα ήταν άθεες όλες οι φιλοσοφίες και οι θρησκείες, που έχουν ατελή έννοια του Θεού, επομένως και οι Χριστιανοί, που θεωρούν το Θεό υπέρτατη και άγνωστη ουσία. / Επίσης είναι αβάσιμη και η για πανθεΐα κατηγορία, αν πανθεΐα σημαίνει διδασκαλία, που θεωρεί σαν Θεό τα πεπερασμένα και το σύνολό τους, τον κόσμο, ενώ κατά τη φιλοσοφία του Σπινόζα, αυτά δεν κατέχουν αλήθεια. Άρα μάλλον για την ακοσμία, για την άρνηση του κόσμου είναι πανθεϊκή αυτή η διδασκαλία". 298

"Η λογική της διάνοιας θεωρεί την έννοιαν μόνον σαν απλή μορφή της νόησης ή ακριβέστερα σαν γενική παράσταση και σαν τύπο νεκρό και κενό, καθαρή αφαίρεση, ενώ πραγματικά είναι η αρχή κάθε ζωής και το απόλυτα συγκεκριμένο. ... Μπορούμε μεν να θεωρήσουμε τη νόηση σαν μορφή, αλλά είναι η άπειρη μορφή, στην οποία βρίσκεται συνεπτυγμένο κάθε περιεχόμενο κι απ' την οποία

κάθε περιεχόμενο γεννιέται" 302

"Είναι άτοπο να νομίζουμε, ότι πρώτον υπάρχουν αντικείμενα που αποτελούν το περιεχόμενο των παραστάσεών μας και ότι έπειτα προστιθέμενη η υποκειμενική ενέργειά μας σχηματίζει την έννοια με αφαίρεση και γενίκευση" 305

"Όταν γίνεται λόγος για σκοπό, γενικά έχουν μπροστά στα μάτια τους την πεπερασμένη σκοπιμότητα, σύμφωνα με την οποία, τα πράγματα δεν έχουν μέσα τους τον ίδιο διορισμό τους, αλλά είναι απλώς μέσα για την πραγματοποίηση του σκοπού που υπάρχει έξω απ' αυτόν" 314

"Ο λόγος είναι πονηρός όσο και ισχυρός και το τέχνασμά του συνίσταται κυρίως σ' εκείνη την ενέργεια, στην οποία αφήνει τα πράγματα να δρουν το ένα πάνω στο άλλο και να καταστρέφονται πάνω στην αμοιβαία τους σύγκρουση σύμφωνα με την φύση τους, χωρίς να παρεμβαίνει άμεσα σε αυτή τη πορεία, εκτελώντας συγχρόνως τα ίδια του τέλη" 314

" Τα διάφορα μέρη είναι αυτό που είναι μόνο με την ενότητά τους και με την προς αυτήν αναφορά τους. Λόγου χάρη, κομμένο χέρι, είναι μόνο ονομαστικά και όχι πραγματικά, όπως έχει παρατηρήσει ο Αριστοτέλης". 317

" Το ζωντανό πεθαίνει γιατί περιέχει μέσα του την αντίφαση, ότι είναι καθ' αυτό το καθολικόν, το γένος και συγχρόνως υπάρχει μόνο σαν άτομο. Στο θάνατο, το γένος δείχνει το κράτος του πάνω στο άμεσο άτομο". 318

" Το αγαθό, το απόλυτο αγαθό, πραγματοποιείται αιώνια στον κόσμο, και το εξαγόμενο είναι ότι έχει ήδη πραγματοποιηθεί, και δεν έχει ανάγκη να μας αναμένει για να πραγματοποιηθεί " 315

* Τ' αποσπάσματα έχουν επιλεγεί και δακτυλογραφηθεί από τον Κ. Γ. Νικολουδάκη